

Vreemde gasten: een casus uit Bali

H.L.J. Spiertz

I. INLEIDING

Als medio maart 1973 enkele leden van de familie Patih op hun begraafplaats aan de rand van hun dorp bezig zijn een graf te delven voor een overleden familielid, worden zij daarbij gestoord door de manager van een voor enige jaren in de onmiddellijke omgeving van die begraafplaats gevestigd hotel. Deze maakt zich sterk dat de familie Patih geen recht (meer) heeft om op die plaats haar doden te begraven – de grond zou inmiddels deel uit maken van het hotelterrein. Hij sommeert de familie hun voor het bedrijf hinderlijke activiteit te staken. De Patih's echter, die zich op het standpunt stellen dat het bedrijf op dit perceel dat hun vanouds tot begraafplaats dient, geen enkele aanspraak kan doen gelden, geven aan de sommatie geen gehoor en laten de begrafenis gewoon doorgang vinden.

En daarmee lijkt een keerpunt te beginnen in een al enige jaren slepend conflict.¹

Aan de hand van de kleine Balinese geschiedenis waar bovenstaande episode deel van uitmaakt, wil ik hier iets laten zien van een facet van het recht dat in de meeste benaderingen weinig naar voren komt. Het houdt verband met, wat ik hier kortheidshalve summier wil omschrijven als de dynamiek en de flexibiliteit van het omringende normatieve milieu.

In de rechtsantropologie is er tegenwoordig geen gebrek aan aandacht voor de sociale processen waarin mensen (actoren) hun betrekkingen structureren tegen de achtergrond van meerdere normatieve systemen tegelijk. De bedoelde normatieve systemen of subsystemen verschillen niet alleen naar inhoud, maar vooral ook qua structuur, bron en draagvlak: overheidsrecht tegenover traditioneel recht en beide tegenover het in processen van zelfregulering ontstane eigen recht van de talrijke groepen en subgroepen in een samenleving.

1. Het veldmateriaal waartoe deze casus behoort, heb ik verzameld in het kader van een in de jaren 1970-1974, door NUFFIC gesponsord samenwerkingsproject tussen Universitas Airlangga van Surabaya en de Katholieke Universiteit van Nijmegen, dat werd uitgevoerd onder leiding van prof. dr. Mohammed Koesnoe en dat in kringen van Nederlandse rechtsantropologen inmiddels bekend is als 'het Bali-Lombok project' (Griffiths 1983). Voor de bij het veldwerk ondervonden samenwerking dank ik Universitas Udayana van Denpasar en mijn oud-team genoten Cokorda Raka Dherana S.H. en drs. H. Wittenberg.

Het concept van rechtsverscheidenheid blijkt in de praktijk echter problematischer dan in de theorie. Een van de problemen komt voort uit het feit dat het in werkelijkheid lang niet altijd vast staat tot welke categorie de in concreto gehanteerde rechtsinstituties gerekend kunnen worden. Er wordt in dit verband wel gesproken van 'combined law' of 'compounding structuration' (Von Benda-Beckmann 1983, 1986). De problemen die samenhangen met de permeabele overlappingsen en dwarsverbanden tussen normatieve subsystemen vergen heel wat verdere verfijning in het concept van rechtsverscheidenheid. Dit gebeurt hier en daar ook wel; daar gaat het niet om. Slechter evenwel is het gesteld met de wetenschappelijke reflectie op de bijzondere dynamiek die lijkt uit te gaan van de perceptie die de actoren zelf hebben van de relevante samenhangen in de schemegebieden tussen zelfregulering, traditioneel recht, religieus recht en overheidsrecht. Hieraan wordt verhoudingsgewijs slechts weinig aandacht besteed.

Van deze dynamiek – van de wijze waarop de betrokkenen genoemde samenhangen waarnemen en interpreteren, hoe zij in bepaalde posities bij voorkeur juist die samenhangen manipuleren en exploiteren en welke invloed dit kan hebben op de structurering van sociale, economische en politieke verhoudingen, wil ik in deze bijdrage een voorbeeld laten zien.

Met het incident op de begraafplaats van de Patih's in het dorp K. aan de zuidkust van het Indonesische eiland Bali staan wij min of meer op het keerpunt in een proces van transformatie van de inzet en de kring van betrokkenen in een conflict, waarbij wij de flexibiliteit van het rechtsmilieu als een katalysator aan het werk zullen zien. Wat nu nog voor de buitenstaander over het voetlicht komt als de aanzet tot een rechttoe rechtaan zaak tussen de Patih's en het Hotelmanagement, waarin – zo zou men misschien verwachten – uiteindelijk de overheid, aan de hand van het officiële recht, als een neutrale arbiter de standaard zal zetten, is in wezen al heel iets anders. Het is de spil in convergerende processen van belangenordering: van de Patih's ten opzichte van hun dorp, van andere groepen binnen het dorp tegenover elkaar, van het dorp tegenover de plaatselijke overheden – waarin met name door de flexibiliteit van het rechtsmilieu de overheid als partij betrokken wordt.

Ik zal in de beschrijving van de verwickelingen rond de begraafplaats het incident van maart 1973 als waterscheiding hanteren tussen een fase waarin het accent ligt op de zaak 'Patih vs. Hotel' en een fase waarin het vooral gaat om de zaak 'Dorp vs. Overheid'. Maar eerst zal ik in het kort de hoofdlijnen schetsen van de institutionele context waarbinnen het geval zich afspeelt.

2. DE CONTEXT

Bali's politieke en bestuurlijke instellingen zijn van een gecompliceerde laagtheid die er de sporen van draagt dat het eiland binnen een tijdsbestek van

slechts enkele decennia niet minder dan drie zeer verschillende regimes heeft gekend — het Japanse intermezzo, dat weinig blijvende invloed schijnt te hebben gehad, niet meegerekend. Pas in het begin van deze eeuw werd in de centrale (midden en zuid) Balinese vorstenrijkjes de eigen, eeuwen oude, staatsordening — met dramatisch geweld — onderworpen aan de nieuwe orde van een rechtstreeks koloniaal bewind. De Indonesische onafhankelijkheid, nog geen veertig jaar daarna, had weliswaar niet direct tot gevolg dat de in de koloniale tijd ontworpen bestuursstructuren ingrijpende formele wijzigingen ondergingen, maar betekende wel een wezenlijke verandering van de hele context en atmosfeer waarin zij voortaan zouden functioneren. De huidige lokale bestuursambtenaren, zelf Balinezen, delen met hun omgeving de nog vitale sociale en politieke idiooms van de pré-koloniale staatsordening, althans worden daar mede op aangesproken.

Voor een korte introductie in de gelaagdheid van officiële en semi-officiële administratieve verbanden in ruraal Zuid-Bali is het goed eens een blik te werpen in het kantoor van een *camat*, de bestuursambtenaar die op het lokale niveau de centrale overheid representeert. De *camat* is de professionele bestuurder van een om en nabij 40.000 zielen tellend sub-district, *kecamatan*. Via zijn kantoor lopen de meeste lokale extensies van overheidsdiensten en worden ontwikkelingsprogramma's en regionale planning, evenals belastingheffing, grondregistratie en de administratieve afhandeling van grondtransacties gecoördineerd en doorge-sluisd (Schulte Noordholt 1981).

Vrijwel altijd worden een of meer wanden van een *kantor camat* opgeluisterd door fraai gecalligrafeerde landkaarten en overzichtskaarten van de bestuurlijke onderverdeling van het *kecamatan*. Op de landkaart zien wij op de, meestal parallel lopende, heuvelruggen die het land doorsnijden langgerekte ketens van aaneensluitende, vrijwel rechthoekige, kleine woonerven wier haast militair aandoende gelederen hier even worden onderbroken en daar weer uitdijen tot dikke trossen van aaneengesloten, maar nog altijd keurig geometrisch geordende, bebouwing. In het lagere land tussen de heuvelruggen zien wij hetzelfde beeld; alleen gaat het daar niet om woonerven maar om even systematisch geordende complexen van geïrrigeerde rijstvelden. Slechts sporadisch, waar hier en daar tussen de rijstvelden een als het ware verdwaald stuk hoog terrein oprijst, vinden wij in dit gebied geïsoleerde clusters van woonerven die buiten het algemene patroon vallen.

Over het algemeen laat de landkaart per groepje van zo'n dertig woonerven een andere arcering zien. Daarbij staat telkens het woord *banjar*, gevolgd door een eigen naam. We tellen in het *kecamatan* ruim honderd *banjars*. De *banjars* kunnen, met de nodige slagen om de arm, worden beschouwd als woonwijken. Dat de *banjars* in wezen veel meer (kunnen) zijn dan alleen maar, of zelfs in hoofdzaak, woonwijken en dat de arcering lang niet altijd met de werkelijke situatie overeen stemt, zal straks duidelijk worden.

Als wij nu deze landkaart vergelijken met de overzichtskaart van de bestuur-

lijke onderverdeling van het *kecamatan*, dan zien wij een patroon waarin rond elke 4 tot 8 *banjars* een stippellijn verschijnt met daarbij het woord *desa* en als toevoeging: *desa administrasi*.

Wat in deze laatste — nog door het koloniale bewind gecreëerde — structuur vooral opvalt is de geringe mate waarin de administratieve *desa*'s samenvallen met de contouren van de bebouwingsclusters op de landkaart. Op de administratieve overzichtskaart zijn, omdat de westerse bestuurlijke logica dat kennelijk eiste, de grotere bebouwingscentra in tweeën of drieën gedeeld en worden overschietende *banjars* uit hun cluster gesneden en samengevoegd met de losse *banjars* in de lintbebouwing. De aldus geformeerde 15 a 20 kunstmatige *desa*'s bezitten elk een gekozen functionaris met de titel *kepala desa*, of met de aan andere pré-koloniale structuren ontleende titel *perebekel*. Zij vormen de bestuurlijke eenheden die dienen voor de extensie van de overheid vanuit het *camat*-niveau.

a. *Desa*-structuren

Het van buitenaf opgelegde *desa administrasi* model is van aanvang af een noodlijdende onderneming geweest en zeker in de huidige praktijk verloopt de extensie vanuit en vooral ook de terugkoppeling naar het *camat* niveau in veel gevallen langs heel andere lijnen dan die waarin het model voorziet.

Een factor hierin is de relatieve kracht van de andere, oudere, deels door het koloniale regime genegeerde en deels bewust geïncorporeerde sociale en politieke verbanden waar de structuur van de bebouwingsclusters al op wijst. Een van de belangrijkste van deze verbanden wordt eveneens aangeduid met de term *desa*, maar dan niet in de betekenis van *desa administrasi*, maar in de betekenis van *desa adat* of nauwkeuriger: *desa kahyangantiga*, hetgeen kan worden vertaald als 'drietempelstelsel'.

Wij hoeven niet lang te zoeken om in het kantoor van de *camat* een schets te vinden die de aanduiding *desa kahyangantiga* draagt. Als wij die schets met de oorspronkelijke landkaart vergelijken zien wij een heel wat consistentere beeld dan bij de *desa administrasi*-schets. De meeste clusters van *banjars* blijken nu gegroepeerd rond noord-zuid assen van telkens drie met elkaar verbonden tempels. De grote clusters die in het administratieve model uiteengerukt werden, vormen hier weer een geheel; maar ook vele kleine clusters, of zelfs sommige geïsoleerde *banjars* die administratief willekeurig werden samengevoegd, blijken vaak dragers van een eigen — al is het maar in zeer bescheiden stippellijntjes getekend — drietempelstelsel.

Wat wij zien in de *kahyangantiga*-schets vormt een deel van de contouren van een pré-koloniaal model van sociale en politieke organisatie dat ook nu nog van grote betekenis is. De ideologische grondslag waarop de Balinese *desa* in termen van *kahyangantiga* bevolkingsgroepen samenbindt, is de gezamenlijke zorg

voor het bewaren van evenwicht tussen de krachten van bovenwereld en onderwereld in het territorium waarbinnen de *banjars* gelegen zijn.¹

De meeste van de *kahyangantiga*-territoria schijnen te stammen uit een ver verleden toen de dorpen met omringende sawah's en droge gronden nog duidelijk fysiek afgebakende eenheden vormden. Voor zover er in die tijd ook *banjar*-structuren bestonden vormden zij waarschijnlijk groepen van cliënten van de dorps-elites, die hun afstamming en bijzondere rituele band met het drietempelstelsel op de dorpsstichters terugvoerden. Het is mogelijk dat zulke *desa*-verbanden lang geleden de soevereine 'oud-Indonesische dorpsrepubliekjes' hebben gevormd die menig onderzoeker er in heeft gezien. Maar, in het Zuid-Bali dat de koloniale bezetter in het begin van deze eeuw aantrof was dat bepaald niet het geval.

Desa-sovereiniteit, zo die ter plaatse al ooit echt bestond, was in de pré-koloniale Zuid-Balische staten al lang verwerkt in een context van veel complexere politieke structuren. In dat bestel waren de *banjars* niet alleen de basis eenheden van drietempel verbanden, maar vormden zij ook het draagvlak van een geheel andere — hoewel eveneens magisch-religieus gefundeerde — bestuurlijk-politieke configuratie die ik hier zal aanduiden als de *puri*-verbanden: een patriomoniale hiërarchie van vorstelijke elites (Korn 1932, Geertz 1980).

In het, op de omverwerping van het vorstenbewind volgende incorporatieproces was het ongetwijfeld aantrekkelijk om, als tegenhanger van die dimensies van de *puri*-structuren die de nieuwe administratie niet kon occuperen, het beeld van de door de vorsten verdrukte *desa*-verbanden te exploiteren. Met verve althans werden de zogenaamde rudimenten van de Oud-Balische — en algemeen Indonesische — 'traditionele' dorpsorganisatie gepolijst tot een hanteerbare, netjes modelmatig afgebakende (en vooral ook sinds onheuglijke tijden per definitie aan een hoger gezag van andere orde onderworpen) focus voor de voortaan niet-meer-gouvernementele of hoogstens nog semi-gouvernementele *adat* dimensies van de Zuid-Balische samenleving.

Aan dit proces werd trouwens volop bijgedragen door de zich heroriënterende plaatselijke elites die de transactionele mogelijkheden van het nieuwe 'traditionele' *desa*-model naar waarde wisten te schatten en er een platform in vonden

1. In het Balinese spraakgebruik heeft de, meestal zonder verdere specificatie gebruikte, term *desa* een dieper en gevarieerder betekenisveld dan hier kan worden aangegeven. Onder andere het in 1969 aan de Universiteit van Bali gehouden symposium over de actuele problematiek van de *desa*-reglementen (Pembinaan awig-awig desa 1970) geeft daarvan enkele dimensies weer. In navolging van het standaardwerk van V.E. Korn over het adatrecht van Bali (Korn 1932) staat in de discussie over de Balinese *desa* het drietempelstelsel centraal. Ik zal mij in dit stuk bij de heersende praktijk aansluiten in de zin dat ik de termen *desa* en (*desa*)*kahyangantiga* verder als synoniemen zal hanteren. Als daarentegen de *desa* als administratieve eenheid wordt bedoeld zal ik dat expliciet aangeven.

voor hun oude en nieuwe belangenstrijd.¹ Als nieuw platform werd het model van de traditionele *desa* stevig ondersteund door zijn verbinding met een, vanuit de Nederlandse adatrechtswetenschap geïntroduceerde, nieuwe juridische vorm: 'het (dorps)beschikkingsrecht'.

Het beschikkingsrecht kan in grote trekken worden gekenschetst als een geheel eigensoortig, magisch-religieus gefundeerd, tussen publiek-en privaatrecht in staand moederrecht van de kleine inheemse volksgemeenschappen ten aanzien van het grondareaal dat deze vanouds tot leefgebied diende. Het is een concept dat in de periode 1909-1919 door de gezaghebbende 'ontdekker' van het adatrecht, Van Vollenhoven, werd ontwikkeld in het kader van een spraakmakende richtingenstrijd over de juridische kaders van de koloniale grondpolitiek. Voor wat Bali betreft werd het beschikkingsrecht reeds door zijn ontdekker zelf regelrecht gekoppeld aan de territoriale dimensies van de *desa kahyangantiga* (Van Vollenhoven 1909).

In weerwil vervolgens van een, in principe sterk afwijzende opstelling van het koloniale bestuur, dat zich baseerde op het beginsel dat alle grond die niet expliciet als privaateigendom moest worden aangemerkt de status van gouvernementsgrond had – onder andere kenbaar aan het feit dat voor zodanige grond geen registratiebewijs, *pipil*, voor de grondbelasting werd verstrekt – raakte in Zuid-Bali de tweeeenheid traditionele *desa* annex beschikkingsrecht al snel zo ingeburgerd dat er in het grondregistratiebeleid soms wel degelijk rekening mee werd gehouden (Logemann en Ter Haar 1927, Ter Haar 1950). Er ontstond als het ware een nieuw semi-officieel kader voor een zekere legitimering van, als evidente *desa*-aanspraken aangeklede, claims; een kader dat, door combinaties van factoren als bevolkingssamenstelling, specifieke historische achtergrond en de plaatselijke issues en actorstrategieën, per regio en per dorp in meerdere of mindere mate werd ingevuld.

Ook toen het beschikkingsrecht in de Agrarische Basiswet van 1960 – als *hak ulayat* – officiële erkenning vond, veranderde dit in beginsel aan de feitelijke situatie niet veel. In plaats van het *hak ulayat* te definiëren memoreert de wet slechts het feitelijk bestaan ervan en verbindt daaraan een vage bepaling over zijn subsidiariteit ten opzichte van de hogere belangen van staat.² Zoals wij ech-

1. De hier gesuggereerde samenhangen vinden zowel steun in de keur van de met name door Korn over Bali vermelde gegevens zelf, alsook in de hele atmosfeer en richting die het oeuvre van deze wetenschapper – maar ook bestuursambtenaar – ademt (Korn 1932 en Korn's ongepubliceerde archieven). Verder wil ik mij wat dit betreft beperken tot een citaat uit een recente publikatie van Breman, die met betrekking tot de koloniale politiek op Java tussen einde 18e en begin 20e eeuw opmerkt: 'During this 150-year period, administrative thinking went through various phases, as is shown by the changing perspective on the *desa*, which became the basic societal level as far as policies were concerned. Colonial authorities saw what they wanted to see, and this differed from era to era, historical justification being sought for each new interpretation'. (Breman 1983) In het licht hiervan zou ook nieuw historisch onderzoek naar de *desa* op Bali op zijn plaats zijn.
2. Pasal 3, Undang-undang No. 5 tahun 1960 tentang Peraturan Dasar Pokok-pokok Agraria (Boedi Harsono 1973).

ter zullen zien kan juist door zijn leegheid deze juridische vorm een aantrekkelijke arena bieden voor conflictueuze belangenordening.

b. De banjar-biotoop

Al vanouds vindt dus de sociale reproductie van de Zuid-Balische *banjar*-instituten plaats in een biotoop van complexe en variabele samenstellen van elkaar deels doorsnijdende, deels versterkende vlakken van sociale en politieke organisatie. Mede daardoor beschikt het institutionele aggregaat over een opvallende flexibiliteit. Deze flexibiliteit zien we met name in de variabele definiëring van lidmaatschaps- en leiderschapsrollen.

Om globaal aan te duiden wat onder *banjar* te verstaan heb ik tot dusver het accent gelegd op een fysiek criterium: clusters van woonerven – wier bewoners gezamenlijk de organisatie voor *suka duka*, onderling hulpbetoon, heten te vormen. Dit is niet zozeer onjuist, als wel veel te ongenueanceerd.¹ Juist in vormen van interne – en soms ook de residentiële afbakening overschrijdende – differentiatie spreiden de meeste *banjars* een grote soepelheid ten toon. Deze soepelheid lijkt onder andere ingegeven door de wenselijkheid om, met het oog op de (pluraliteit van) overkoepelende politieke structuren, zich van verschillende vormen van lidmaatschap en leiderschap te kunnen bedienen.

In deze voedingsbodem voor verscheidenheid heeft het gegeven dat de nieuwe overheden de *banjars* steeds intensiever als basiseenheid van bestuur zijn gaan hanteren een gereede aanleiding gevormd voor een nieuwe variant – onder de zeer toepasselijke naam *banjar dinas*: de dienstbanjar.

Leiderschap van de *banjar dinas*, het ambt van *klian dinas*, vergt bepaalde vaardigheden die iemand tot een geschikte intermediair maken in het contact met de instellingen van de bureaucratie. In de communicatie met de overheid is bijvoorbeeld het kunnen lezen en schrijven en beheersing van het Indonesisch een minimum vereiste. In de meeste *banjars* zien wij als *klian dinas* dan ook al gauw een betrekkelijk jong managerstype naast de veelal oudere, voortaan als exclusief *klian suka duka* gekwalificeerde leiders verschijnen (Hobart 1975).

Deze ontwikkeling gaat samen met een toenemende bureaucratische belemmering van fluctuaties in de samenstelling van de groepen die als *banjar dinas* worden aangemerkt. Dit betekent dat (sub)groepen die, zonder van woonerf te

1. Voor een impressie van enkele andere 'interacting planes of social organization' die het betekenisveld van het *banjar* concept mede bepalen, verwijs ik hier korthedshalve naar het bekende werk van Geertz waarin de hoofdlijnen van Bali's complexe sociale structuren schematisch worden uitgezet (Geertz 1959). Voorts past hier inmiddels ook een correctie van de op deze bladzijden misschien gewekte schijn dat bij uitstek de *suka duka* in Zuid-Bali een algemeen begrip zou zijn. Niet alleen kennen de bedoelde kaders van sociale en politieke organisatie zeer uiteenlopende benamingen, maar ook inhoudelijk bestaan er, naar plaats, tijd en omstandigheden, aanzienlijke verschillen.

veranderen de elasticiteit van het *banjar*-begrip hanteren om zich in bepaalde opzichten als een afzonderlijke *banjar* te gaan gedragen, veelal geen nieuwe *banjar dinas* kunnen vormen.

De processen van *banjar*-splitsing en -samenvoeging worden door de starheid van *dinas*-verbanden overigens niet tegengehouden, maar een en ander leidt wel tot extra complicaties. Zo'n complicatie is er ook in het geval van de familie Patih.

Het gaat daarbij onder andere om de zogenaamde preventieve rechtszorg: een aspect van *banjar*-leiderschap dat zich voor een belangrijk deel manifesteert in een soort notaris- of getuigerol bij bepaalde transacties, of andere rechtsfeiten die vanuit de *banjar*-ratio van belang zijn (Van Vollenhoven 1931). In gevallen waar ook de *desa*-ratio in het geding is, zoals bij verschuivingen in afstammingsverbanden en grondaanspraken, fungeert daarenboven het *desa*-bestuur – vooropgesteld dat er in casu een, meerdere *banjars* overkoppelend, *desa*-bestuur in min of meer geprofileerde vorm aanwezig is – als een soort ondersteunend en toezichhoudend college.

Bij gesplitst *banjar*-leiderschap nu, is het in beginsel de *klian suka duka* die de *desa*-relatie behartigt en die ook in het *desa*-bestuur zitting heeft. In relatie tot het gouvernement echter – dat zich voor de registratie van grondtransacties en met name voor het leveren van bewijs in geschillen graag van de preventieve rechtszorg instituties bedient (K. von Benda-Beckmann 1984) – is het de *klian dinas* die als intermediair het eerst in aanmerking komt.

Als nu, zoals in het geval van de Patih's, de *banjar suka duka*-groep is samengesteld uit sub-groepen die resideren in meerdere *dinas*-ressorten, kan het vertrouwen in de juistheid van het inzicht dat een *klian dinas* heeft in de rechtsverhoudingen binnen zijn ressort, aardig onder druk komen te staan. En hiermee begint in feite het begraafplaatsprobleem van de familie Patih.

3. DE CASUS

De begraafplaats van de familie Patih, de *setra* Patih genaamd, is een van de verschillende lapjes onbebouwde grond gelegen aan de zuid-westelijke rand van het dorp K. In een ver verleden is deze grond ooit door het dorp en/of plaatselijke vorsten aan de onderscheidene groepen van dorpingen ter beschikking gesteld om er hun doden te begraven. Zo liggen daar ook de begraafplaatsen van andere familiegroepen en ook de *sema*, de begraafplaats van de laagste sociale strata en de *sema lara ila*, de begraafplaats van de leprozen, en verder enkele kinderbegraafplaatsen. De *setra* Patih en in mindere mate ook de *sema lara ila*, worden omringd door een complex klappertuinen dat in 1970 in bezit kwam van een uit Jakarta gefinancierd en geleid hotelbedrijf.

a. De eerste fase

De eerste moeilijkheden waren al ontstaan in 1971 toen het de Patih's ter ore kwam dat de hotelmanagement van mening was dat de elf are grond welke zij hun begraafplaats noemden, deel uitmaakten van de voor het hotel aangekochte terreinen.

Hoewel de Patih's het een absurd idee vonden en overtuigd waren rustig te kunnen afwachten of de hotelmanager het werkelijk zou aandurven de *setra* te schenden — bijvoorbeeld door de Patih's voortaan te beletten er hun doden te begraven — ging een van de Patih's toch meteen tot actie over. Deze, Patih Made, een van de familie-oudsten, maakte zich al langer zorgen over de steeds bescheidener positie die zijn familiegroep in de loop van de afgelopen decennia werd gegund in de sociale hiërarchie in K.

Vroeger hielden de Patih's grote kostbare lijkverbrandingsceremonies, maar nu lag de *setra* vol met familieleden die 'ongeduldig' in hun graf wachtten op het moment dat hun lichamen met het gepaste ceremonieel verbrand en hun ziel daarmee bevrijd zou worden. Deze voorouders begonnen zich te roeren, hetgeen volgens Patih Made uit allerlei tekenen merkbaar was.

De ongelukkige suggestie dat de *setra* nu tot het hotelterrein zou behoren was een van die tekenen. Maar er was meer.

De daling in lokaal aanzien van de Patih's hield mede verband met een toenemende verwaarlozing van de familietempels en de voorouderverering. Door een combinatie van ondeugden en tegenslag kon de groep Patih's de kosten van een bij hun status passende eredienst niet meer dragen. De beledigde voorouders leken de benedenwaartse spiraal te versterken. En bepaalde groepen dorpsgenoten van lagere status droegen daaraan hun steentje bij doordat zij minder dan voorheen bereid waren hun eigen adatbijdragen aan de ceremonies van de Patih's te leveren.

Dit had inmiddels al geleid tot spanningen in de *banjars* waar de Patih's woonden. In de *banjar* vormt met name het dodenritueel een belangrijk element van onderling hulpbetoon. Naar aanleiding van een daarbij voorgevallen incident tussen Patih's en niet-Patih's hadden de meeste Patih's zich gedwongen gevoeld om de *suka duka*-band met de *banjar dinas*-genoten te verbreken en zich in dit opzicht terug te trekken in een eigen kleine niet-residentiële *banjar suka duka*. Het is aannemelijk dat dit niet alleen ten koste ging van hun aanzien en hun draagkracht bij rituelen, maar dat hierdoor voor de Patih's ook de administratieve en dorpspolitieke kanalen min of meer verstopt raakten.

Hoe dat verder ook zij, het was vanuit deze context dat Patih M. zich tot optreden geroepen voelde. Voor hem persoonlijk speelde trouwens ook nog een andere overweging een rol.

Patih M. behoorde niet tot de naar generatie en afstammingslijn meest aanzienlijken in de familiegroep. Op grond echter van zijn persoonlijke kwaliteiten, waaronder het feit dat hij goed kon lezen en schrijven en als lagere ambtenaar in semi-overheidsdienst was, was hij een stemhebbend lid van de raad van

familie-oudsten en was hij met name degene die meestal als woordvoerder naar buiten optrad. Juist dit dreigde zich nu tegen hem te keren. Als hij op het bericht dat de begraafplaats van de Patih's aan het hotel was verkocht niet onmiddellijk en voor iedereen zichtbaar officiële stappen zou ondernemen, dan zou misschien de gedachte kunnen postvatten dat juist hij heimelijk bij zo'n deal betrokken moest zijn geweest.

Inzet: de *setra*

Toen Patih M. dus in 1971 stappen ondernam om zichzelf en zijn verwanten te zuiveren van de blaam hun begraafplaats te hebben verkwanseld, wendde hij zich in eerste instantie tot de *perebekel*, de functionaris van de administratieve cluster, de *desa administrasi*, waaronder het dorp K. ressorteerde.

Het lijkt misschien voor de hand te liggen dat Patih M. eerst het nog lagere niveau, de *klian dinas*, zou inschakelen. Hier lag echter een probleem, namelijk: als er buiten Patih M. om toch een transactie had plaats gevonden met andere leiders van de familiegroep, welke *klian dinas* zou daar dan zijn handtekening onder hebben gezet? De Patih's woonden immers over meerdere *banjar dinas*-ressorten verspreid.

Het antwoord moest te vinden zijn bij de *perebekel* als hoofd van de *dinas*-ressorten.

Maar bij de *perebekel* had Patih M. geen succes. Met de mededeling dat hij van de hele zaak niets af wist verwees hij Patih M. snel door naar de hogere instantie, de *camat*.

Achteraf vond Patih M. het eigenlijk niet eens zo vreemd dat de *perebekel* niet op de hoogte was. De man kwam niet eens uit het dorp K.; hij woonde in het enkele kilometers verderop gelegen dorp P., dat samen met K. wel de administratieve *desa* K., maar niet een gezamenlijke *desa kahyangantiga* vormde. Het *perebekel*kantoor was wel in K., maar omdat in K. ook het *camat*kantoor gevestigd was, verbleef de *perebekel* meestal in P. Eigenlijk te gek dat wij ons zo iemand in K. laten opdringen, was een veel gehoorde mening.

De volgende gang van Patih M. was naar de *camat*. Toen hij daar met alle respect zijn probleem uiteen probeerde te zetten merkte hij meteen al dat de *camat* hem niet erg welgezend was. Hoewel hij maar met een half oor luisterde liet hij in zijn antwoorden Patih M. in feite alle vier de hoeken van de kamer zien. Niet hijzelf maar de plaatsvervangende *camat* had de zaak van die grondoverdracht aan het Hotel geregeld. De *camat* kende zijn plaatsvervanger als een nauwgezet man die ongetwijfeld zorgvuldig had nagegaan wie er toendertijd precies de rechthebbenden op die grond waren geweest. En uit de stukken bleek niets van en.g recht van de Patih's.

Als de Patih's al ooit een stuk van het huidige hotelterrein in hun bezit hadden gehad dan hadden zij dat waarschijnlijk al lang geleden verkocht. Niet dat Patih M. zelf dat zou hebben gedaan natuurlijk. Maar hij moest toch maar eens goed bij zijn familie-oudsten informeren, suggereerde de *camat*. En in ieder geval, als Patih M. nu kwam vertellen dat zijn familie rechten deed gelden op een van de terreinen van het hotel dan moest hij dat toch eerst maar eens zwart op wit aantonen. Waar was bijvoorbeeld zijn *pipil* (registratiebewijs voor de grondbelasting) of zijn certificaat van *hak milik* (de Indonesische eigendomsvorm)?

Dat Patih M. daarop te berde bracht dat hij zulke documenten helemaal niet kón hebben omdat het hier niet om privaatbezit maar om *desa*-grond ging, versterkte zijn

argumentatie bepaald niet. Hij belandde van de regen in de drup, want de reactie van de *camat* hierop lag voor de hand.

Kijk, het ging toch om dat stukje woeste (ongecultiveerde) grond aan de rand van het zeestrand? Hij had zich dat zojuist niet meteen gerealiseerd. In beginsel was zulke grond — dat wist Patih M. toch ook wel — eigendom van de Overheid. En de overheid had de hele strook woeste grond tussen de door het Hotel aangekochte klapper-tuinen en de zee bestemd voor het Hotel. Dat was toch logisch, want anders konden de badgasten de zee niet bereiken.

Als nu het *desa*-bestuur en de overheid (uiteindelijk hijzelf dus) van menig waren geweest dat op de grond die de Patih's als begraafplaats gebruikten ook *desa*-rechten rustten, dan zouden zij indertijd daarover toch zeker met elkaar gesproken hebben en een regeling hebben getroffen? Maar hijzelf noch het *desa*-bestuur hadden daar enige aanleiding toe gezien.

Verder was zijn staf, zoals te doen gebruikelijk, natuurlijk ook afgegaan op de verklaringen van de *klian dinas* van *banjar A.* in wiens gebied de betreffende grond gelegen was. Deze *klian* had ook zonder bezwaar zijn handtekening gezet onder de betreffende documenten; en dat zou hij toch zeker niet hebben gedaan als er *desa*-rechten of rechten van de Patih's in het geding waren geweest? Nee, het speet de *camat* voor Patih M. maar de kwestie van een nieuwe begraafplaats moest hij maar met het *desa*-bestuur regelen. De overheid stond hier verder buiten. Maar het terrein van het Hotel moesten de Patih's in elk geval ontruimen. Want hoe je het ook bekeek, zij hadden daar geen rechten.

Toen Patih M. met dit verhaal bij zijn langzamerhand geïnteresseerd rakende achterban kwam was daar het algemeen gevoelen dat men juridisch in de tang genomen werd.

Ergens klopte er iets niet. Maar wat?

Het oordeel over de *camat* en zijn plaatsvervanger was niet mals. Het woord *korupsi* viel al gauw. Het was toch algemeen bekend dat de *camat* voor makelaar speelde. En zijn plaatsvervanger, nota bene een inwoner van K. zelf, dié moest toch geweten hebben dat er *desa*-grond in het geding was? Dat was geen domme man, want in de afgelopen jaren had hij het van niets tot grote welstand gebracht. In tegenstelling tot de *klian dinas* van *banjar A.* Dat was gewoon een domme jongen, de domste *klian* van de hele *desa*.

Eigenlijk hadden zij wel kunnen weten dat hij de dader was. Of zou hij zich hebben laten omkopen? Zelfs de domste *klian* moest toch weten dat hij in een geval als dit niet zo maar zijn handtekening kon zetten. In elk geval niet zonder ruggespraak met de *klian suka duka* van de Patih's. En nu ze erover nadachten; het was toch opvallend dat die *klian* van *banjar A.* de laatste tijd elk contact met de Patih's gemeden had.

Maar goed, hij deed maar. De Patih's zouden hem niet lastig vallen, maar ze zouden ook geen krimp geven. De begraafplaats was hun heilig en ze zouden die niet ontruimen. Zij stonden in hun recht. Hun speciale begraafplaats, de *setra* Patih hadden zij nog ontvangen van de oude vorsten van Badung. In de historische strijd met het Javaanse Pasuruan was een voorvader van de Patih's hun kampvechter geweest. Daarom had hij het recht gekregen om na zijn dood vanaf de *setra* uit te kijken over de zee, in de richting van Pasuruan. De overheid moest niet denken dat zij op de stoel zat van de vroegere vorsten. Die konden zich inderdaad met zoiets als een *setra* bemoeien.

En de *desa*? Ja, die ook tot op zekere hoogte. Maar de *desa* K. was veel te slap. Daar was niet veel van de verwachten.

Na zijn bezoek aan de *camat* was Patih M. bij het *desa*-bestuur geweest. Maar ofschoon de *klian desa* hem met begrip had aangehoord, had hij hem uiteindelijk slechts te verstaan gegeven dat hij maar moest doen wat de *camat* had gezegd. Zo was het recht nu eenmaal. Als de Patih's een nieuwe begraafplaats wilden dan zou het bestuur er wel voor zorgen dat zij een plekje kregen tussen de andere *desa*-begraafplaatsen.

Verontwaardigd had Patih M. geweigerd daar op in te gaan.

Heel terecht, vond de achterban. De Patih's moesten voet bij stuk houden.

Tot zover de geschiedenis zoals die uit gesprekken met betrokkenen kon worden gereconstrueerd.

Voet bij stuk houden kwam er in feite op neer dat de Patih's zich verder gedroegen alsof er niets aan de hand was. Zo zij er al aan dachten hun recht op de *setra* op enigerlei wijze formele erkenning te doen vinden, maakte de opstelling van zowel autoriteiten als dorpsgenoten het maar al te waarschijnlijk dat zij daarmee slechts verder gezichtsverlies zouden lijden. Zij stonden alleen.

Voorlopig echter leken ook het hotelbedrijf en de overheid – en zeker het *desa*-bestuur – de zaak op haar beloop te laten. De afwachtende houding van het hotel zou pas veranderen toen zich in maart 1973, voor het eerst sinds het ontstaan van het *setra*-probleem, een sterfgeval voordeed in de kringen van de Patih's. Maar voordat het zover was vonden er in K. enkele ontwikkelingen plaats die, hoewel ze op zichzelf los stonden van de *setra*-kwestie, op het verdere verloop van deze zaak van grote invloed zouden zijn. Anders gezegd: toen de *setra*-kwestie van de Patih's in 1973 weer actueel werd, was de context waarin zij door de dorpsgenoten werd gezien drastisch gewijzigd. Deze verandering echter had niets van doen met de Patih's zelf, maar hield verband met de dorpspolitieke respons op allerlei implicaties van het massa-toerisme dat juist in die jaren de regio definitief begon te overspoelen.

b. Verandering van context en focus

Het toeristenseizoen 1972/1973 bracht in het tot dusver nog betrekkelijk rustieke K. een ongekende activiteit. Souveniershops, eethuisjes, appartementen rezen uit de grond. De toename van de straathandel was navenant, en ook het aantal dansvoorstellingen en andere culturele manifestaties vertoonde een explosieve groei.

Niet alle aspecten echter van deze plotselinge 'boom town' situatie werden door een ieder even positief gewaardeerd. Al gauw zagen de ondernemende geleidingen van de bevolking van K. zich bedreigd door een snelle instroom van niet-autochtone ondernemers.

In de leidende *banjars* van K. bracht de bezorgdheid over deze ontwikkeling een proces op gang van accentuering en exploitatie van de publieke dimensie en

inclusiviteit van de *banjar*-instituties. Onderling hulpbetoon – de interne *banjar* ratio – vond hand over hand vertaling in maatregelen gericht op toeristische uitbating van eigen *banjar*-potentieel aan muziek en dansgezelschappen en ordediensten. Ook fondsvorming en kredietverstrekking in eigen kring namen toe.

Maar ook op supra-*banjar* niveau, waar een zekere coördinatie van bepaalde *banjar*-activiteiten nodig was, of waar de spanwijdte van het *banjar*-concept voor een effectieve protectie van belangen ontoereikend was, kwamen weldra vergelijkbare processen op gang. En daartoe bleek nu juist het *desa*-rollenagregaat een bij uitstek geschikte vorm te bieden. Een treffend voorbeeld hiervan is het onder *desa*-auspiciën organiseren van de straathandel in souvenirs en antiquiteiten dat eind 1972 in K. plaats vond. De territoriale en personele dimensies van de *desa kahyangantiga* werden hierbij doelbewust gebruikt om deze handel te reglementeren ten gunste van de autochtonen: 'de kinderen van de *desa*'.

Twee aspecten van deze ontwikkelingen in K. verdienen hier bijzondere aandacht. In de eerste plaats is dat de soepelheid waarmee nieuwe omstandigheden, nieuwe uitdagingen, in termen van de bestaande idiooms van *banjar* en *desa* blijken te worden geacommodeerd – omstandigheden en uitdagingen die toch niet per definitie geacht kunnen worden te appelleren aan de gangbare rationalisaties van de Balinese instituties in de 'traditionele setting'. In de tweede plaats – en voor de gang van zaken rond de *setra* Patih van groot belang – is er het feit dat de *desa kahyangantiga* van K., die dus nu binnen de kortste keren werd getransformeerd tot een bastion tegen de instroom van kleinschalige neringdoenden van elders, voordien in de dorpspolitieke sfeer van bijzonder geringe betekenis was.

Het door historische en demografische oorzaken, in verhouding tot de gangbare modellen, zwakke en een beetje obscure karakter van de plaatselijke *desa*-instellingen bleek geen belemmering te vormen voor krachtige *desa*-aanspraken in de nieuwe context. Het was andersom: een nieuwe kijk op de toepassingsmogelijkheden van het *desa*-idioom ging hand in hand met pressie op de dorpsleiders om zich meer conform het model van een 'traditionele' *desa* te profileren. In deze atmosfeer zullen wij straks dan ook de dorpspolitiek en de *setra*-kwestie zien convergeren.

In 1971 verkeerden niet alleen de drie *desa*-tempels van K. in een armoedige staat en kwam het *desa*-bestuur slechts sporadisch bijeen, maar lag ook de issue van *desa*-territoir, voorzover meer omvattend dan slechts de meest elementaire zorg voor de rituele grondmagie, voor de meeste inwoners van K. ver buiten het gezichtsveld. Zelfs de begraafplaatsen werden op zijn minst particeel als een particuliere – of, zoals wij zagen, als een met half-elites van *puri*-herkomst geassocieerde – aangelegenheid gezien.

Ook de *Camat* gaf er blijk van het *desa*-bestuur op dit punt als een te verwaarlozen factor te beschouwen.

Maar in het in 1973 te K. opeens gekoesterde idioom van 'de traditionele

desa', zoals dat sinds de koloniale interventie in Bali gestalte kreeg, is de zeggenschap over de dorpsbegraafplaatsen een van de meest elementaire criteria waaraan de kracht van de *desa kahyangantiga* en de inclusiviteit van zijn verdere instituties wordt afgemeten.¹ Onvermijdelijk raakt het *desa*-bestuur anno 1973 – nu gedragen op de golf van 'K. voor de *desa*-kinderen sentiment' – dan ook betrokken bij de gebeurtenissen die zullen volgen op het *setra* incident tussen de Patih's en het hotel. En daarin zijn het met name de gejuridiseerde structuren van het officiële grondenrecht die de verdere ontwikkelingen een eigen momentum zullen geven.

c. De tweede fase

Wij zullen nu zien dat in K. het juridische kader van het *hak ulayat* de voedingsbodem zal blijken voor een soort à contrario strategie vanuit de *desa*-context. Uit de regel die zegt dat de uitoefening van het *hak ulayat*, voorzover dat recht feitelijk nog bestaat, wordt beperkt door het hogere staatsbelang, vloeit in de bevolkingsperceptie voort dat de mate waarin de overheid genoodzaakt wordt haar hogere belang eenduidig te demonstreren, aangeeft in hoeverre in een concreet geval het *hak ulayat* 'bestaat'.

Zo ontstaat er een klimaat waarin – met name voor de tribune – de mate van het succes dat men behaalt in het van de overheid afdwingen van een blijk van erkenning van de *desa*-rechten in de *setra*-kwestie, fungeert als een toetssteen voor de hardheid van de nieuwe, in het kader van de bredere dorpspolitiek aangenomen *desa*-houding. Het brandpunt van de *setra*-kwestie verschuift. Uit een verloren zaak ontstaat een cause célèbre: een testcase voor het aanzien van de *desa*-instituties. Want het zal al gauw niet meer gaan om de legitimiteit van de hotelclaim, maar om de legitimiteit van de overheidsclaim waarop het beweerde recht van het hotel berust. De zuiverheid van die overheidsclaim wordt nu het eigenlijke voorwerp van debat, want een 'echt' *desa*-bestuur kan zich niet permitteren te wijken voor minder dan een evident legitieme claim.

Maar laat ik om dit alles verder duidelijk te maken de gebeurtenissen vanaf het begraafplaatsincident van 1973 voor zich laten spreken.

Inzet: de *desa*

Op 17 maart 1973 vindt het incident plaats dat de ontwikkelingen in een stroomversnelling brengt. Als op die dag enkele Patih's op hun *setra* arriveren om er hun net overleden familielid te begraven merken zij dat er grote stukken van de haag rond de

1. Onder andere de Balinese adatrecht-jurist Cokorda Raka Dherana vertolkt dit gevoel als hij zegt: 'Er blijkt een kracht te bestaan die alles wat er leeft in de *desa* bezielt. Elke *desa* heeft daarom de drie tempels die het constitutief element van de *desa* geworden zijn. Een ander constitutief element van de *desa* is de *setra* of *sema*, met zijn tempel *Prajapati* genaamd, die gewoonlijk dicht bij de zuidelijke *kahyangantiga* tempel geplaatst is' (Cokorda Raka Dherana 1970).

begraafplaats ruw verwijderd zijn. Toch beginnen zij met het delven van het graf en als zij gestoord worden door de boze hotelmanager houden zij zich doof voor zijn sommatie en gaan gewoon door met de plichtigheid.

Al de volgende ochtend echter blijkt dat het de hotelmanager nu ernst is. Kennelijk heeft de hoteldirectie diezelfde dag nog haar invloedrijke relaties in de provinciehoofdstad ingeschakeld, met als gevolg dat enkele leidende figuren van K. - dus niet expliciet het *desa*-bestuur, maar evenmin de *perebekel* - op de ochtend van de 18e maart worden uitgenodigd voor een informele bespreking met een vertegenwoordiger van het provinciale bestuur in de lounge van het hotel. Geen uitnodiging gaat er naar de Patih's zelf.

In het hotel zitten die ochtend, behalve de hoge provincie- vertegenwoordiger en de hotelmanager, de volgende personen bij elkaar. De uit K. afkomstige plaatsvervangend *camat*, in gezelschap van een in K. zeer gerespecteerde notabele (met zowel een ambtelijk verleden als nauwe familie connecties met de voormalige vorsten van Bandung) en enkele *banjar*-hoofden. Tot de genodigde *banjar*-hoofden behoort wel de *klian dinas* van Patih M., maar niet zijn *klian suka duka*. De *desa kahyangantiga* is min of meer impliciet vertegenwoordigd doordat enkele aanwezige *banjar*-hoofden de functies van *klian dinas* en *suka duka* in hun persoon verenigen en uit hoofde van dit laatste dus ook deel uit maken van het *desa*-bestuur.

Uit het verslag dat een van dezen naderhand aan Patih M. zal uitbrengen, komt het volgende beeld naar voren.

Van de zijde van de autoriteiten wordt geenszins ontkend dat de *setra* van de Patih's een belangrijke begraafplaats is waarop die familie al vanouds zekere voorrechten kan doen gelden. Maar dit doet er niet aan af dat het in wezen gouvernementsgrond betreft.

Met alle liefde zou de overheid de Patih's ongestoord in het gebruik van die grond hebben gelaten als nu niet, in verband met de ontwikkeling van de regio, het algemeen belang eiste dat aan die grond een andere bestemming werd gegeven. Omdat de overheid dus de grond zelf nodig heeft hoopt zij met de dorpsfunctionarissen de volgende regeling te kunnen afspreken.

Zij kunnen de Patih's mededelen dat de overheid hun een ander stukje woeste grond voor een nieuwe *setra* ter beschikking zal stellen. Bovendien zal de overheid de kosten vergoeden die aan de verhuizing van de *setra* verbonden zijn.

Het voorstel valt niet bij alle aanwezigen in goede aarde. Het *desa*-gevoel van sommigen verzet zich tegen de lezing dat het *setra*-probleem uitsluitend, of zelfs maar in de eerste plaats een kwestie zou zijn tussen de overheid en de Patih's. Op een begraafplaats rust toch allereerst het *desa*-beschikkingsrecht?

Uit het feit dat de overheid nu zegt dat het gouvernementsgrond betreft, volgt toch dat er in casu geen *pipil* (bewijs van privé-bezit) bestaat. En dat klopt, want als het om privé-bezit ging zouden de zaken heel anders liggen. In dat geval had de overheid inderdaad met de Patih's te doen en zou zij op de hulp van de dorpsfunctionarissen kunnen rekenen voor de verdere afhandeling van een onteigening of minnelijke verkoop. Maar als er geen *pipil* is, houdt dit nog niet automatisch in dat er dus sprake is van gouvernementsgrond. En zeker niet als het om een begraafplaats gaat.

Dat de *setra* erfgoed van de *desa* is, is te zien aan de omheining die in het verre verleden met toestemming van de *desa* is aangelegd. De overheid heeft daar nooit bezwaar

tegen gemaakt. Als de grond niettemin als gouvernementsgrond in de registers te boek staat, moet dat op een misverstand berusten.

Maar ook als het eigenlijk niet om gouvernementsgrond maar om *desa*-grond gaat beseft de *desa* toch heel goed dat het hogere belang van de overheid het zwaarste moet wegen. Wat de *desa* in dat geval echter wel zal willen vernemen is, in hoeverre de overheidsaanspraak voortkomt uit een echt overheidsbelang of uit het commerciële belang van het hotel. Want een beslissing over de *setra* Patih raakt het wezen van de *desa* en mag daarom niet lichtvaardig worden genomen.

Tot zover de samenvatting van het verslag van de zegsman.

De knuppel ligt nu in het hoenderhok. De locatie en entourage van de bespreking zullen daaraan het hunne hebben bijgedragen. Het nieuwe *desa* bewustzijn verdraagt zich kennelijk slecht met de gedachte dat ook maar de schijn zou kunnen worden gewekt dat met de *desa*-beginselen een loopje genomen kan worden, laat staan dat zij zouden worden opgeofferd aan - niet *desa*-gebonden - commerciële belangen.

De overheidsvertegenwoordigers hebben wijselijk niet verder aangedrongen en de vergadering is onverrichterzake uiteengegaan. Maar de volgende dag al ontvangen zowel Patih M. als het *desa*- bestuur een officiële oproep om op 20 maart te verschijnen ten kantore van de *camat* teneinde de *setra*-zaak verder af te handelen.

Als Patih M., in gezelschap van zijn *klian suka duka* en mijn persoon, op de ochtend van 20 maart in het kantoor van de *camat* arriveert, blijkt het voltallige *desa*-bestuur daar al aanwezig.

De *camat* echter laat op zich wachten.

Na een uur ongeveer komt de plaatsvervangende *camat*, de *wakil*, er aan. De *camat* laat zich verontschuldigen, hij zal later komen.

Maar is het niet verstandig om van de gelegenheid gebruik te maken en alvast entree een voorbespreking te houden? De *wakil* stelt zich echt op als een adviseur die de *desa*-bestuurders wil helpen om hun standpunt goed te formuleren. De *camat* is tenslotte een hoge gezagsdrager en bovendien is deze *camat* nieuw in K.

Van aanvang af doet de *wakil* zijn best de *desa*-bestuurders af te leiden van het principiële punt: de vraag of de overheid bij het opeisen van de *setra*-grond handelt in naam van een hoger algemeen belang dat voorrang verdient boven de lokale belangen van religie en adatrecht. Zij moeten daar verder maar liever niet in treden.

De *desa* en ook Patih M. moeten er van uit gaan dat wat de overheid vraagt rechtmatig is. Waar het nog om gaat is uitsluitend de vorm en de omvang van de schadeloosstelling die de overheid bereid is te geven. En die zal erg royaal zijn; dat wil de *wakil* alvast wel verklappen. Ze moeten het natuurlijk zelf weten, maar zijn advies zou zijn om zonder omwegen met het aanbod van de overheid akkoord te gaan.

Hoe groot is de *setra* helemaal, elf are? Nou, kijk eens aan! De overheid is bereid als schadeloosstelling een perceel droge cultuurgrond van 33 are ter beschikking te stellen, plus nog eens een geldbedrag ter bestrijding van de kosten van de lijkverbranding die bij de ontruiming van de oude *setra* nodig zal zijn. Ten aanzien van de omvang van die kosten verwacht de overheid van de *desa* een globale begroting. Dát is waar zij zich nu over moeten beraden, vindt de *wakil*.

Maar de *desa*-bestuurders houden hun bedenkingen.

Telkens weer komen zij terug op de rechtmatigheidsvraag. Welk belang heeft de overheid, als overheid, bij de *setra*-grond? Of is het misschien toch zo dat de overheid

van mening is dat de *setra* aan het hotel verkocht is en is dát de reden waarom de grond nu wordt opgeëist?

Uit de talrijke modaliteiten die opnieuw de revue passeren wordt één ding duidelijk. Men wil per se een concrete rechtsgrond horen. Of de inhoud daarvan helemaal correct is lijkt eigenlijk pas op de tweede plaats te komen. De *desa*-bestuurders hebben zo'n rechtsgrond nodig om hun beslissing te rechtvaardigen tegenover de intussen opdringende achterban.

Uiteindelijk haalt de *wakil* hoofdschuddend een plattegrond van K. en omgeving tevoorschijn. Kijk maar, zegt hij, dit is het bestemmingsplan vastgesteld bij besluit van 5 mei 1971. Zoals jullie zien staat hierop aangegeven welk grondareaal de overheid heeft gereserveerd voor toeristische bestemming. Dit besluit en niets anders is de rechtsgrond waarom de *setra* moet verhuizen; en toerisme-bevordering is toch ook in het belang van de *desa*, of niet soms, meent hij er nog aan toe te moeten voegen. Nauwgezet wordt de plattegrond door de aanwezigen bestudeerd. Maar het ongeluk wil dat in het bestemmingsplan ook de aan de *setra* Patih grenzende leprozenbegrafplaats als gebied voor toerisme-ontwikkeling staat aangegeven.

Als de *desa*-bestuurders dat zien is natuurlijk het hele effect bedorven, want duidelijker kan in hun ogen haast niet bewezen worden dat de overheid de *desa* en haar rechten niet sericus neemt. Daarom dus die 33 are vergoeding. Waarom dat niet meteen gezegd. Waar ligt die grond die de overheid aanbiedt trouwens?

De 33 are blijken een perceel klappertuin te zijn, grenzend aan een christen-begraafplaats ten noorden van het dorp: gouvernementsgrond, die, voor zover bekend, nooit enige band heeft gehad met de *desa*. Een slechte ruil, vindt men, want het perceel is volstrekt ongeschikt als *desa*-begrafplaats. Een *desa*-begrafplaats moet volgens de religie woeste grond zijn ten zuiden van de *desa*. Maar daar is ook het strand en de overheid wil daar nu juist de begrafplaatsen weg hebben. Dat kan de overheid zich echter niet permitteren, want er zijn zelfs oude vorstenverordeningen die verbieden dat lijken in noordelijke richting worden vervoerd. In feite ontvangt dus de *desa* in ruil voor twee begrafplaatsen alleen maar een klappertuin.

De ongelukkige *wakil* is net weer aan het betogen dat het alleen maar om de *setra* Patih gaat als hij door een van de kantoorklerken op de gang wordt geroepen. Tijdens zijn afwezigheid laten de *desa*-bestuurders de verschillende argumenten nog eens de revue passeren, maar ze zien er geen gat meer in. Hoe kan een overheid de belangen van toerisme zo veel zwaarder laten wegen dan die van de religie? En hoe kan een zichzelf respecterende *desa* zich daaruit redden?

Als de *wakil* weer binnen komt wordt hij vergezeld door de *camat* zelf. Er valt een doodse stilte.

Na een vluchtige begroeting van de aanwezigen gaat de *camat* achter zijn bureau zitten en verdiept zich in de voor hem liggende documenten. Dan neemt de *wakil* het woord. Zich richtend tot de *desa*-bestuurders zegt hij: 'Ik zal dus nu aan de overheid rapporteren dat de *desa* het eens is met de verhuizing van de *setra* Patih...' En als er geen antwoord komt, wendt hij zich tot de *camat* en zegt: 'Dit is de situatie, vader *camat*'.

De *camat* kijkt op uit zijn papieren en vraagt aan de *wakil*: 'Er is met betrekking tot die begrafplaats dus geen schriftelijk bewijs, een *pipil* of certificaat van eigendom?'

'Nee, het is *desa* erfgoed', antwoordt de *wakil*. 'En de *desa* is het met de verhuizing eens?' 'Ja', luidt het antwoord van de *wakil*.

Niemand van de aanwezigen protesteert. Maar iedereen weet dat hier Nee bedoeld wordt. Of is het nu toch Ja?

'Goed, dan resteert ons nog slechts de kwestie van het bedrag van de onkostenvergoeding. Ik verwacht van het *desa*-bestuur daaromtrent op korte termijn een concept begroting', zegt de *camat*, waarop zijn plaatsvervanger aan de aanwezigen te kennen geeft dat de bespreking afgelopen is.

Patih M. heeft de hele ochtend geen mond open gedaan.

Hoewel hij eigenlijk best tevreden zou kunnen zijn over de inzet van het *desa*-bestuur, maakt hij een terneergeslagen indruk. Hij voelt zich nog niet echt van alle blaam gezuiverd. Ook heeft hij er nog maar weinig vertrouwen in dat het *desa*-bestuur het been stijf zal houden. Hij is bang dat zijn *setra* hoe dan ook uiteindelijk zal moeten verhuizen en hij heeft net de avond te voren van een geleerde kennis gehoord dat er zo iets als *korban* bestaat.

Korban schijnt in te houden dat een nieuwe begraafplaats om doden vraagt. Als de *setra* Patih moet verhuizen zal er in de naaste toekomst een groot aantal sterfgevallen in de familie van de Patih's plaatsvinden, want de nieuwe *setra* zal dan nog leeg zijn en gevuld willen worden.

Patih M. voelt zich ten dode opgeschreven en heeft zich voorgenomen om, als dat er toch van komen moet, de oude *setra* dan maar met zijn leven te verdedigen. Wat de *desa* verder doet is voor hem eigenlijk niet meer zo relevant.

Al een week later lijken de pessimistische verwachtingen van Patih M. ten aanzien van de *desa* bewaarheid te worden als een gezelschap *desa*-bestuurders en dorpswijzen zich op weg begeeft naar het verderop gelegen D. waar een hooggeachte Hindu-priesteres resideert die altijd al de grotere religieuze plechtigheden voor K. heeft verzorgd. Patih M. gaat zelf niet eens mee, maar stuurt zijn jongere broer als vertegenwoordiger van de familie.

Het gezelschap wil de raad van de priesteres inwinnen over de mogelijkheden, het meest gunstige tijdstip en de kosten van een eventuele ontruiming van de *setra* Patih.

Bij terugkeer berichten zij dat de ontruiming van een *setra* zeer kostbaar is. Een lijkverbrandingsritueel in de orde van kosten van 20 miljoen Rupiah (zo'n f 130.000) is nodig. En zelfs dan moet men er toch rekening mee houden dat er *korban* kan optreden.

Als een lopend vuurtje gaat het nieuws door het dorp. Er ontstaat een sfeer van verzet en het *desa*-bestuur, dat de verantwoordelijkheid voor de *setra* tot de zijne heeft gemaakt, ziet zich, nolens volens, steeds meer op het schild gehesen als kampioen in een strijd tegen de overheid.

Wie zal immers zeggen of *korban* niet ook de niet-Patih's zal treffen als zij hun hand opheffen tegen de *setra*? Is niet de *setra* Patih een magisch sterke, een *sakti*, of *angker* plaats? Hebben niet velen zelf gezien dat de demon van ziekte en dood, Rangda, daar 's nachts graag vertoeft?

Bij het met betrekking tot deze Rangda vaak georganiseerde ceremonieel - de zogenaamde krisdans, die dient om het territorium te zuiveren, maar die ook vanwege zijn spectaculaire karakter bij toeristen zeer geliefd is en die, waarschijnlijk om beide redenen in onderlinge samenhang, met steeds grotere frequentie plaats vindt - verklaart op een dag een van de in trance geraakte aanwezigen, sprekend namens de goddelijke

zielen van de voorouders die op de *setra* verblijven, dat dezen tegen de verhuizing zijn. Bij een andere gelegenheid verklaart een in trance geraakte danser overigens dat de voorouders vinden dat er meer voor het toerisme moet worden gedaan. Over de exegese hiervan is men het niet eens.

Al met al groeit de overtuiging dat niemand in K. het aan zal durven om aan de *setra*-verhuizing te beginnen. En dat betekent dat ook de overheid niet zal durven doorzetten, meent men. Zeer sterke verhalen over wat er in andere dorpen in soortgelijke gevallen gebeurd is onderbouwen het gevoel dat de overheid zal moeten terugkrabbelen, als de *desa* maar sterk en eendrachtig is.

Als op zekere dag bekend wordt dat de overheid 12 miljoen wil betalen, mits er snel met de ceremonies tot ontruiming van de *setra* wordt begonnen, maakt dit nauwelijks nog indruk. Het *desa*-bestuur onderneemt niets ter voorbereiding van een grote lijkverbranding.

Overigens blijft het niet alleen bij afwachten wat de overheid zal doen.

Door de gebeurtenissen op het idee gebracht, is men eens gaan snuffelen in de archieven van de belastingdienst. En behalve dat men daar in de oude koloniale grondregisters inderdaad tot de bevinding komt dat de *desa*-begraafplaatsen alle geregistreerd staan als gouvernementgrond - waar men het inmiddels dus fervent mee ongens is - ontdekt men er ook dat de drie *desa*-tempels eigenlijk veel meer grond bezitten dan men tot dusver had aangenomen. Het gaat daarbij om zogenaamde *tanah bukti*, ambtstvelden waarvan de opbrengst gedeeltelijk voor het onderhoud van de tempels en de eredienst is bestemd.

Tot nu toe wist men niet beter of de *kahyangantiga*-tempels van K. beschikten slechts over één schrale hectare klappertuin. Uit de archieven blijkt echter dat er 8 1/2 hectare klappertuin en ook rijke rijstvelden aan tempelgronden moeten zijn. Hoe kan dat? Door wie is dit aan het *desa*-bezit onttrokken? Nieuwe conflictstof dus, maar ook een bijdrage aan het nieuwe *desa*-clan. Men bezint zich op de mogelijkheden om fondsen te vergaren voor herstel van de vervallen *desa*-tempels; er komt een nieuwe belangstelling voor de interne *desa*-reglementen, hetgeen al snel leidt tot een ontwerp reglement waarin de melding aan het *desa*-bestuur van alle plaatselijke grondtransacties verplicht wordt gesteld en overtreding met zware sancties wordt bedreigd. Nu men erop gespitst is ontdekt men ook nog andere potentiële grondproblemen, c.q. bronnen van *desa*-inkomsten.

En zo wordt K. een echte 'traditionele' *desa*.

Wie nu nog zou verwachten dat de *setra*-kwestie uiteindelijk netjes in termen van een beslissing zal worden afgerond, vrees ik verder te moeten teleurstellen. Weliswaar werd het *desa*-bestuur op 12 juli 1973 opnieuw op het kantoor van de *camat* ontboden, maar ook toen werden er geen knopen doorgehakt. En dat zou voorlopig zo blijven.

Het verslag van de bijeenkomst van 12 juli, wat er nog aan voorafging en wat er verder nog volgde, zal ik echter voor een andere gelegenheid moeten bewaren. Wel wil ik hier nog vermelden dat de *camat* intussen kennelijk had ingezien dat hij het religieuze gezag miste dat vereist bleek om de zaak tot een goed einde te brengen.

Hij liet zich in het vervolg uitvoerig bijstaan door religieuze deskundigen.

Maar ook dit bleek het op gang gekomen proces niet meer te kunnen stoppen. Hoewel de in het dorp toch wel bestaande lichte scheiding van geesten zich wat verdiepte, werden de meer 'rekkelijken' die geneigd waren voor de steeds aantrekkelijker wordende voorstellen van de overheid te zwichten, uiteindelijk telkens weer in het gareel van *desa*-sentiment gedwongen.

Ook 10 jaar later lag de *setra* van de Patih's nog op haar oude plaats. Over de eventuele jongste ontwikkelingen heb ik geen informatie, maar het zou mij verbazen als zou blijken dat in elk geval de eerst verkommerde *desa*-tempels van K. inmiddels geen grondige opknappbeurt hebben gekregen.

4. SLOT

Ik zal mij in dit bestek nu verder beperken tot een enkele opmerking. In detail te argumenteren op welke punten de boven beschreven complexiteit zich zoal onttrekt aan het – ondanks de vele verfijningen van de laatste jaren – nog steeds gebrekkige gereedschap waarmee wij de maatschappelijke betekenis van het recht proberen te analyseren, is hier wellicht niet op zijn plaats. Ook wil ik hier niet lang stilstaan bij de, met het oog op de complexiteit van het geval niet onbelangrijke vaststelling dat, afgezien misschien van de specifieke context, aan de casus als zodanig eigenlijk weinig buitennissigs is. Ik maak mij althans sterk dat menigeen die betrokken is bij de uitvoering van overheidsbeleid, zeker als het rurale interventies betreft, het type van problematiek kan herkennen (Schulte Nordholt 1981).

Te betogen dat actoren zoals die van K. – zowel in *desa*-verband als vanuit het *camat*-kantoor¹ – kennelijk geen boodschap hebben aan onze hardnekkig door functionalistische stereotypen beïnvloede voorstelling van het normatieve milieu als een pluraliteit van per definitie gesloten systemen, is onderhand als het intrappen van een wijd open deur. Ik wil dan ook volstaan met te verwijzen naar een zeer verhelderend boek over het differentieel gebruik van normatieve idiooms bij de Giriama van Kenya (Parkin 1972) en naar een meer recent in de Nederlandse rechtsantropologie verschenen werk met de intrigerende titel: *forum shopping and shopping forums* (K. von Benda-Beckmann 1984). In dit laatste wordt beschreven hoe conflictpartijen in een dorp in Minangkabau als het ware plegen te winkelen in een markt van verschillende instituties voor geschilsbeslechting en hoe de instituties zelf ook als het ware winkelen op de geschillenmarkt. Ik zou dit beeld willen lenen en de portée van de begraafplaatscasus samenvatten als: *idiom shopping and shopping idioms*.

'Leegstaande luchtkastelen', tot slot, is de metafoor die elders in deze bundel wordt gehanteerd om het nieuwe – het officiële grondenrecht van de meeste ontwikkelingslanden te kenschetsen.

1. Hoe, ook functionarissen als de *Camat* zich bedienen van meerdere normatieve idiooms, zou met name blijken op de bespreking van 12 juli 1973.

Dat leegstand vreemde gasten aanlokt is ons al te goed bekend. En zelfs bij luchtkastelen blijkt het al niet anders. Maar om de beeldspraak nog wat verder te exploreren: hoe staat het in dit opzicht met de burchten van het traditionele recht?

Welnu, ook daar heerst dus leegstand. Ook daar kan men dus vreemde gasten verwachten – dezelfde gasten, zoals wij hebben gezien.

Literatuur

Benda-Beckmann, F. von, 1983. Op zoek naar het kleinere euvel in de jungle van het rechtspluralisme. Oratie, Wageningen.

– 1986. Law out of context – A comment on the creation of Traditional Law Discussion. In: *Journal of African Law* 29 (in druk).

Benda-Beckmann, K. von, 1984. The broken stairways to consensus – Village justice and State courts in Minangkabau. Dordrecht: Floris Publications.

Breman, J., 1983. Control of Land and Labour in Colonial Java. Dordrecht: Floris Publications.

Boedi Harsono, 1973. Undang-undang Pokok Agraria. Jakarta: Djambatan.

Cokorda Raka Dherana, 1970. Desa op Bali – voordracht gehouden te Nijmegen aan het Instituut voor Culturele en Sociale Antropologie. Ongepubliceerd.

Fakultas Hukum & Pengetahuan Masyarakat, Universitas Udayana, 1970. Pembinaan Awig-awig Desa dalam Tertib Masyarakat. Denpasar (Bali): UNUD.

Geertz, Clifford, 1959. Form and Variation in Balinese Village Structure. In: *American Anthropologist* 61, no. 6: 991 - 1012.

– 1980. Negara – the Theatre State in nineteenth-century Bali. Princeton University Press.

Griffiths, J., 1983. Anthropology of law in the Netherlands in the 1970s. In: *NNR* 4, no. 2: 132 - 240.

Haar, B. ter, 1950. De rechten op de woeste grond en de wetgeving in Nederlands-Indië. In: *Verzamelde geschriften van mr. B. ter Haar Bzn*, Vol. II. Jakarta: Noordhoff Kolff, pp. 87 - 105.

Hobart, Mark, 1975. Orators and Patrons – Two Types of Political Leader in Balinese Village Society. In: Maurice Bloch (ed.), *Political Language and Oratory in Traditional Society*. London: Academic Press, pp. 65 - 92.

Korn, V.E., 1932. Het adatrecht van Bali. Tweede herziene druk. 's-Gravenhage: Naeff.

Logemann, J.H.A. en mr. B. ter Haar Bzn, 1927. Het beschikkingsrecht der Indonesische rechtsgemeenschappen. In: *Indisch Tijdschrift van het Recht* 125: 348 - 465.

Parkin, David J., 1972. Palms, Wine, and Witnesses – Public Spirit and Private Gain in an African Farming Community. London: Intertext Books.

Schulte Nordholt, Nico G., 1981. Opbouw in opdracht of ontwikkeling in overleg? – De *camat-lurah* relatie binnen het spanningsveld tussen de norm voor en de uitvoering van rurale programma's in Midden-Java, in het kader van de vijfjarenplannen van de overheid. Sneldruk Boulevard Enschede.

Vollenhoven, C. van, 1909. Miskeningen van het Adatrecht – vier voordrachten aan de Nederlandsch-Indische Bestuursacademie. Leiden: Brill.

– 1919. De Indonesiër en zijn grond. Leiden: Brill.

– 1931. Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Vol. II. Leiden: Brill.